

Лідія Козар
(Київ)

НАРОДОЗНАВЕЦЬ МИТРОФАН ДИКАРЕВ З УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ЕТНОГРАФІЧНОГО ПОГРАНИЧЧЯ

Історія фольклористики якнайтісніше пов'язана з історією суспільства, оскільки “для української нації фольклор був потрібний як органічний вияв духовно-ідейного життя”¹.

Після закриття Південно-Західного відділу РГТ у 1876 р. історію української фольклористики творили подвижники-самоуки, борці за українську національну справу, які “працювали здебільшого з власної ініціативи, виходячи з власних, особистих мотивів або обставин життя”².

Почесне місце серед них посів Митрофан Олексійович Дикарев як етнограф, фольклорист, лексиколог, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка (з 1896), співробітник Імператорського Товариства любителів природознавства, антропології й етнографії, “глибокий знавець українського народного побуту”³, “видатний українець-патріот і робітник на ниві української науки”⁴.

“Щоб оцінити наукову вартість фольклорно-мітологічних писань Дикарева, – відзначав І. Франко, – треба не забувати ані на хвилю, що він опирається на працях російських учених, передовсім Потебні й Веселовського, обертається в крузі порушених ними питань і силкується по змозі присвоїти собі їх методу. Від обох учених він перейняв і ще сильніше від них розвинув преділекцію до дослідів на найтруднішим і найнебезпечнішим, особливо для ділетанта, полі – мітології та народної символіки”⁵.

Вказавши на окремі недоліки наукових праць М. Дикарева стосовно міфологічних порівнянь, І. Франко наголосив також на їх корисності: “Хоч і як проблематичними можуть видатись декому висновки та здобутки його праць, хоч і як невиробленою його метода, то все таки одно те, що в тих працях зведено до купи з незвичайною пильністю багато коштовного матеріалу, а друге те,

що й самі висновки пок[ійного] Дикарева мають свою певну ціну як здобутки міцної думки, з незвичайним напруженням зверненої в один бік, до прояснення найтрудніших, найделікатніших питань культурної історії, вповні оправдовує появу сеї збірки посмертних його писань. [...] А для нас, українців, праці Дикарева цікаві й важні ще й тим, що він, ідучи тут слідом за Потебнею, силкував ся освітлювати загальнонаукові питання втягненням великої сили українського матеріалу і таким способом указував на важність і наукову коштовність того матеріалу, аж надто часто ігнорованого ріжними чужими вченими”⁶.

Народився М. Дикарев (літературний псевдонім – М. Крамаренко, М. Крамар) 31 травня (за старим стилем) 1854 р. в с. Борисівка Валуйського повіту Воронізької губернії в родині диякона Олексія Дикарева. За О. Кониським, “село, де родився Митрофан Олексієвич, лежить на пограничній смузі етнографічній українського і великоруського народу” і “чистої української мови тут нема і не може бути і се відбилося скрізь і на мові самого Дикарева”⁷. Проте в автобіографії він писав, що його батьки “і по мові, і по симпатіям, і по світогляду завжди були щирими українцями” [Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі ІЛ). – Ф. 77, № 223].

Освіту здобував у Бирючинському духовному училищі та Воронізькій духовній семінарії, з якої був виключений на третьому році навчання “за крайню неблагонадежність”. “Вельми жива вдача не могла приладитись до симінарського побуту і її науки” (ІЛ. – Ф. 77, № 13). У семінарії дослідник написав першу статтю “Мандрують”, опублікувавши її в часопису “Воронежские ведомости” (1876). З 1876 р. М. Дикарев тривалий час перебивався випадковими заробітками то із селянської праці, то з приватних лекцій, змушений був працювати волосним писарем по селах, потерпав від постійних нестатків. “Моя повна автобіографія могла б бути найкращим доводом того, [як] трудно жити на білому світі тому, хто сподівається лиш на один чесний труд і не хоче схилитись там, де забороняє йому совість, – згадував він пізніше. – Перед читачем відкрилась би історія великомученика, що добре пізнав, по чім ківш лиха, багато лиха по части через самого себе, а ще більш через людей” (ІЛ. – Ф. 77, № 223).

Тільки 1890 р. його прийняли на постійну службу до Воронізького губернського правління і відрядили до Воронізького статистичного комітету. Збираючи статистичні відомості, М. Дикарев одночасно вивчав побут народу, його мову, культуру тощо. На цей час припадає і вихід його фундаментальної праці “Воронежский этнографический сборник” (Воронеж, 1891), над яким науковець працював із 1887 р. Ця праця засвідчила високий професіоналізм ученого-самоука, як відзначали рецензенти в пресі⁸ та листах. Є. Ляцкий, один із рецензентів збірника, писав, що “мы встречаем в лице автора «Очерка» энергичного и добросовестного собирателя, внесшего своим обширным (7 219 великорусских и 492 малорусских) сборником пословиц и поговорок значительный вклад в науку”. Рецензент високо оцінив і способи записування матеріалів: “...Народный говор укладывается в его записи со всеми своими тонкостями и оттенками. Не менее характерны также меткость и остроумие, отличающие собранные пословицы и поговорки: многим из них не скоро можно найти в других языках параллели, равные по силе и экспрессии”⁹.

Випустивши “Воронежский этнографический сборник”, М. Дикарев відсилає його відомим культурним діячам кінця ХІХ ст., про що свідчать архівні матеріали вченого.

Вагому частку тут займає листування М. Дикарева, яке він вважав “одним із засобів задоволення духових потреб” (ІЛ. – Ф. 77, № 186). Серед них листи М. Дикарева до І. Бодуена де Куртене, І. Франка, О. Бородаєвського (Бородая), Ф. Вовка, Б. Грінченка, О. Кониського, М. Костомарова, А. Кримського, П. Куліша, О. Лазаревського, Василя Лукича (справжнє прізвище – Левицький Володимир Лукич), О. Огоновського, Б. Познанського, М. Янчука (близько 150 листів), а також від кореспондентів народної творчості – І. Попова, В. Смика, А. Півня, А. Суботи, Т. Тарасевського, І. Давидова та ін. (1891–1899), для яких він був такою людиною, якій вони писали “по душі, що на серці є” [Національні архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ НАН України (далі ІМФЕ). – Ф. 28 1/6] і від якого “тільки світа побачи[ли]” (ІМФЕ. – Ф. 28 1/7).

Для дослідника листи були однією з форм самовияву характеру, національної свідомості, роздумів, свідченням його ти-

танічної праці. “Якийсь мислитель сказав, що кінцева мета нашого життя труд, що в труді треба шукати щастя. І це не порожня фраза. Бо поки я сидів без діла та ремствував на свою лиху долю, доти я був хворим і хвизично, і морально; тепер же я почуваю себе і з хвизичного боку здоровим, і до того маю духовне задоволення”, – такі роздуми знаходимо в листі М. Дикарева до дружини брата Олександра І. Дикаревої 1893 р. (ІЛ. – Ф. 77, № 186). Тут же він зізнається, що “совість через десятки років навіть не перестає мучити [його] за переступки, за вчинки, що [на його думку] не відповідають вимогам етики”.

Листи подвижника допомагають зрозуміти той складний шлях українознавства, який він пройшов, перебуваючи переважно в російськомовному середовищі, не маючи навіть середньої освіти. Так, у листі П. Кулішеві (вересень, 1892) М. Дикарев писав: “Питаєтесь Ви, як осіла тут така здорова і така тверда наука, що в її верстві я працюю, і кому за сей громадський подвиг мусимо дякувати. Мені здається, що насамперед ми мусимо дякувати тут М. Л. Кропивницькому, бо він своїми виставами у Вороніжі збудив мене од духового сну, в якому перебував я через 10 років самостійного життя” [Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі ІР). – І, 29636].

“Року 1886 і 1887, – писав М. Дикарев О. Кониському, – приїздив до Вороніжа вперше з своєю трупкою М. Л. Кропивницький: він, дай Боже йому здоровля! розбуркав мене від духового спокою: я взяв ся працювати біля українського словаря, а далі вкинув ся в етнографію і фонетику української мови. Життє моє, за тими ж самими лихими обставинами, повеселішало, бо я бачив мету життя свого, побачив ту «суспільну діяльність», що за часів школи десь ховала ся в далекім тумані; я побачив, що я можу зробити хоч крихту користи для рідної Матери-України, про котру я забув того часу, коли був у школі. Таким чином, я уважаю Кропивницького своїм хрещеним батьком і до віку дякуватиму йому за своє духове відродження”¹⁰.

З листа М. Дикарева до П. Куліша дізнаємося, що тоді ж, 1886 р., він познайомився з поліцейським урядовцем Павловського повіту І. Кобзаревим (він же Омельченко), що “без ніякого сторонньо-

го впливу збирав етнографічні матеріали”. “Завдяки йому було зібрано чимало українських пісень, з котрих 49 надруковано під [редакцією М. Дикарева] в «Воро[нежских] губ[ернских] ведомостях» 1888 р.” (ІР. – І, 29636).

Науково-збирацька діяльність Митрофана Олексійовича відзначається багатогранністю і різносторонністю. Насамперед він мріяв, щоб “земляки улаштували справу систематичного збирання етнографічних матеріалів, бо тепер ся справа стоїть у нас так, що нам сором перед Білорусами, котрих ми з батьків звикли звати «недо-тепними Литвинами», а вони мають таких етнографічних робітників (Романов, Никифоровський і ін.), яких ми не можемо у себе указати”¹¹. Тому він розробив й опублікував програми для збирання етнографічних і фольклорних матеріалів (Программа для етнографических исследований жизни в связи с голодом и холерой // Кубанский сборник. – 1894. – Т. 3. – С. 1–21; К вопросу об изучении растительности Кубанской области (вопросник) // Кубанский сборник. – 1894. – Т. 3; Программа для записи народных толкований о народной переписи // Кубанские областные ведомости. – 1897. – № 31. – С. 3; Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечерниці, досвідки і складки) // МУЕ. – 1900. – Т. 3. – С. 1–15).

При розробленні даних програм М. Дикарев спирався на відомі йому видання Російського географічного товариства (СПб., 1878), Товариства любителів природознавства, антропології й етнографії (М., 1887), а також на “Програму для збирання етнографічних відомостей про селянське населення Харківської губернії” М. Сумцова (Х., 1891).

Дослідник приділяв значну увагу окремим деталям при записуванні народних творів, оскільки “наука не знает мелочей в народной жизни: для нея все одинаково важно”¹². Він вважав, що записувати потрібно “точно со слов народа, не внося собственных дополнений и поправок [...], при этом заносить в запись пояснения народа, как бы они странными и ошибочными ни представлялись [...], заносить все вводные слова и уклонения от предмета рассказа [...] все должно быть записано не так, как учит грамматика, а как произносится народом”¹³.

Збирати матеріали М. Дикарев інколи їздив сам¹⁴, оскільки по селах мав корес-

пондентів за певну плату. Кореспондентами в нього були і попи, і учителі, і прості селяни. Так, у листі до П. Куліша (вересень, 1892) він повідомляв: “Тим часом я мав на меті розширити верству етнографії в Вороніжчині і збільшити число етнографічних діячів. Першим чином я удався до москаля-учителя Харитонова, що раніше працював на українському селі, і він подав мені затого сотню українських і московських пісень, з котрих українська частина теж заслана д. Янчукові. О. Білорів поступивсь мені подати вже зібрані їм через своїх учнів українські весільні пісні. Другий батюшка з Богучарського повіту поступивсь засадити на етнографічні праці свого кума-селянина і зятя-дяка. Таким чином наші етнографи можуть дати лиш не випрацьовані матеріали” (ІР. – І, 29636). В іншому листі до П. Куліша (липень, 1893) читаємо: “Коли в піснях трапляться помилки, вибачте, бо їх писав москаль, що ніколи не був на українському селі і знає нашу мову лиш з української літератури” (ІР. – І, 29637).

У листі до О. Кониського (липень, 1893) також знаходимо цікаві повідомлення: “Недавно прислав мені цікаву збірку про україн[ське] життя один піп з Богучарського повіту. Збірка писана українською мовою. Головний мій кореспондент сидить у Валуйщині: він має покинути службу у волости і присвятити себе самій етнографії, бо я оплачую кожен аркуш, що присилають до мене. Усіх кореспондентів у мене шість”¹⁵.

Отже, М. Дикарев робив записи “з уст народу, його мовою”, прямуючи до того, щоб “стояти на суто об’єктивному ґрунті” (ІЛ. – Ф. 23, № 257). “Через те я й обираю таких кореспондентів, що вони хоч і вкидатимуться в власну філософію, – наголошував він у листі до Б. Познанського (24.03.1983), – але не виходитимуть з зачарованого кола народнього світогляду” (ІЛ. – Ф. 23, № 257).

З-поміж своїх кореспондентів М. Дикарев найбільше вирізняв Антона Суботу, Павла і Тихона Тарасевських, які надали йому основний фольклорний матеріал (ІЛ. – Ф. 77, № 171). “Каждое получение новых материалов от Субботы было для меня праздником; таким же праздником было для Субботы получение моих писем; он плакал от радости, он был счастлив [...], что занимается важным делом”,

– зазначав етнограф-фольклорист у листі до Імператорського Товариства любителів природознавства, антропології й етнографії (ІЛ. – Ф. 77, № 188, б. д.).

Про П. Тарасевського М. Дикарев відгукнувся як про “доброго співробітника”, який “сам щиро вірує в те, що пише” (ІЛ. – Ф. 77, № 186).

Тут же розкривається творча лабораторія вченого, що засвідчує його науковий підхід до видання фольклорних матеріалів: “Маючи такого коштовного співробітника, я намислив не спішити з виданням своєї збірки, а попереду через Павла виповнити ті проріхи, що з’являтимуться в моїй збірці після групування матеріалів. На це доповнення збірки треба буде не менше двох років” (ІЛ. – Ф. 77, № 186, 12.02.1893).

Таким чином, як зауважив В. Старков, М. Дикарев належав до вчених, які довго і прискіпливо готують свої наукові праці, постійно вдосконалюють текст і використовують при цьому якомога більше джерел¹⁶.

М. Дикарев намагався розширити мережу збирання фольклорних матеріалів по всій Україні, щоб вивчити малодосліджені теми. Так, в одному з листів він зазначив, що письменник В. Боровик “поступився вистачити мені дописувателів етнографів з Полтавщини, Волині і Подолії”. “Я сьому розуміється дуже зрадив, бо маю виготовити свої відомості про вулицю, вечерниці, досвітки й складки. Бо дарма, що се річ і цікава і має велику наукову вагу, ще не досліджена гаразд” (ІЛ. – Ф. 77, № 218).

Частину зібраних матеріалів науковець 1896 р. переслав Б. Грінченкові. Проте у збірниках Б. Грінченка опубліковано близько 10 зразків. Він також постачав свій фольклорно-етнографічний матеріал Ф. Вовкові в Париж для фольклорного видання “Криптадія”, до етнографічних часописів НТШ. У 1900 р. побачили світ “Апокрифи, собранные в Кубанской области” (“Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера, изданный его учениками й почитателями”. – М., 1900. – С. 73–90).

Ще 39 казок та анекдотів він опублікував у “Етнографічному збірнику” (1896. – Т. 2. – С. 1–50) – “Чорноморські народні казки й анекдоти”. У передмові сказано, що це була тільки “мала частина зібраного [...] казочного матеріалу”: “Далеко більше зібрано його мною з р. 1892 по 1896 в Вороніжчині, і змістом той матери-

ял далеко цікавіший від чорноморського. [...] Маючи на меті видавати воронізьські матеріяли окремо, я їх і не даю тут; та й з чорноморського матеріялу я вилучив усі легенди, котрі належать до св. Миколи, бо їх я маю видати в систематичній обробці, разом з иньшими однородними легендами” (с. 1). Позитивним є те, що до кожного тексту подано “паралелі й уваги” з порівняннями кубанських текстів з українськими варіантами, а також із варіантами інших народів.

Головна тема листів М. Дикарева до Б. Грінченка, П. Куліша, О. Кониського, Ф. Вовка та інших культурних діячів – збирання та упорядкування фольклорно-етнографічного матеріялу, якого за 1892–1899 рр. невтомний дослідник назбирав на 8 томів (ІЛ. – Ф. 77, № 171). Так, у листі до П. Куліша за вересень 1892 р. читаємо: “...Я поклав зовсім одсахнутись од тиеї статистики і звернутись на суто український ґрунт. Перебуваючи два місяці на селі, я через увесь час збирав етнографічні і фонетичні відомости проти нашої мови. Власне етнографічних відомостей либонь буде аркушів на 15 друкованих. Тут є пісні (над 100), казки, брехеньки, приказки й прислів'я, народний календарь, народня ботаніка й зоологія, дитяче життя (їх духовне й хвизичне виховання, игри, забавки, прикладки, пісні і т. и.), одіж стародавня й сьогочасня і т. д. Усі матеріяли списани в Борисівській волости Валуйського повіту, перевагом всі в Борисівці і Тишанці, гутіркою цих слобід” (ІР. – І, 29636).

У листі до Б. Грінченка від 18 липня 1897 р. М. Дикарев повідомив, що збирає відомости про “дитяче життя”: “Поки що я наробив такі рубрики: 1) “жіноча робота” і викохування дітей; 2) приміти і забобони проти дітей; 3) приспіви до коліски; 4) дитячі пісні; 5) забавляння дітей; 6) забавки; 7) перша дитяча мова; 8) дражнілки; 9) дитячий гумор; 10) діти і природа; 11) духове виховання дитини; 12) дитяча психологія; 13) дитячі игри; 14) звичаї і обряди; 15) дитячий календар; 16) різдвяні рації. За порадою д. Вовка я тут стався відокремлювати антропологічні відомости і фольклор” (ІР. – І, 36855).

До кінця свого життя М. Дикарев не залишав праці по збиранню фольклорних матеріялів. В останньому листі до Б. Грінченка (12.12.1899) він писав, що під

час лікування на курорті “щодня ходив в військову больницю збирати від козаків етнографічні відомости. Записав дещо з календаря, чимало з дитячого життя, з сотню сороміцьких пісень. Від Тифона (Павлового брата) Тарасевського [...] дістав 8 зшитків казок і 1 зшиток опису дитячого життя. Селянин Антон Субота пише народний календар, не прокидаючи жодного дня. Павло Тарасевський, якщо побуває на селі, скінчить опис вулиці, вечерниць і складок (аркушів 100)” (ІР. – І, 36845).

Лише 1905 р. було опубліковано “Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині” (МУЕ. – 1905. – Т. 6. – С. 114–204). Тут описано народні свята за місяцями, зокрема Новий рік, Голодна кутя, Водохрещі, Стрічення, Благовіщення, Івана Купала, Катерини, Різдво, Щедрий вечір, Маланка, Великодні святки, Клечальні святки, Трійця тощо. Подано роз'яснення днів тижня, місяців, пір року. Завершено календар народними повір'ями під назвою “Погода”. Зі слів редактора, цей останній розділ видруковано, “не змінюючи ні в чім правопис і транскрипції небіжчика Дикарева, котрий хотів разом з етнографічним матеріялом подати і лінгвістичні відміни мови і особливо фонетичні” (с. 202):

“За хмари сонце сіда –
г дощу, нипогода буде”;

“Собака качаїць ця на завирюху”;

“На дошч риба западає на дно” (с. 202, 203).

М. Дикарев, як зазначали дослідники¹⁷, намагався не тільки зберегти витвори народної творчості, а й зрозуміти народну психологію, особливо під час соціально-політичних змін, стихійних лих (голод, холера тощо), які породжували безліч народних чуток, розмов, пересудів. Майже щороку, передусім у провідному етнографічному часопису “Этнографическое обозрение”, друкували його статті про це: “Толки народа (в 1892 г.) о скорой кончине мира” (1894), “Толки народа (Антихрист. – Мышиный царь. – Гадюки)” (1895), “Толки народа в 1895 году” та “О царских загадках” (1896), “Народна гутірка з поводу коронації 1896 р.” (1898), посмертно “Толки народа в 1899 году” (1900).

Останні роки життя М. Дикарева минули на Кубані (з 1893), де він спочатку обіймав посаду молодшого діловода в Кубанському обласному правлінні, а з

1898 р. був призначений архіваріусом тієї ж установи, отримавши доступ до архіву кошових отаманів і фонду військової канцелярії Чорноморського козачого війська.

Один із перших біографів ученого С. Ерастов у 20-х роках ХХ ст. писав: “Увесь час Дикарів, будучи нежонатим, жив самотнім бурлакою, ні до кого, окрім кількох українців, не ходив, а увесь час поза службовими обов’язками витрачав на наукову кабінетну працю та на листування з науковими діячами його фаху, як Бодуенде-Куртене та ін.” (ІР. – Х, № 5124).

Усе життя М. Дикарева гнітило його становище, він мріяв жити в Україні, у Києві, працювати над українсько-російським словником, адже мав у своєму архіві понад 50 тис. українських слів, записаних на картках. Проте цьому вже не судилося здійснитися: 14 (26) листопада 1899 р. Митрофан Дикарев помер у Катеринодарській лікарні у віці 45 років.

За повідомленням у “Киевской старине” (1899. – № 12. – С. 131), на могилу М. Дикарева було покладено чотири вінки, на одному з яких зберігся напис: “Від земляків щирому українцеві”. Автор одного з некрологів ставить запитання-обвинувачення суспільству: “Почему же этому человеку, стоящему головой выше многих других, не нашлось не только надлежащей обстановки для беспрепятственной научной деятельности, но места для окончания образования в таком заведении, как средняя школа?”¹⁸

“Ціле жите покійника, – писав І. Франко, – від початку до кінця, пройшло в таких злиднях, у такій невільницькій, убійчій праці на шматок хліба, серед такого мертвого та апатичного оточення, що справді треба дуже дивувати ся, як міг покійник серед таких обставин не то що здобути собі власною працею такий як на самоука широкий круг знання, але й загалом, як у нього вистачало енергії, бадьорости Духа та свіжости думки на таку величезну та різнюсторонню працю, [...] про яку свідчить його рукописна спадщина”¹⁹.

Після смерті М. Дикарева, за його заповітом, рукописний архів ученого передано до Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (ІР. – III, 36873). Проте В. Гнатюк у праці “Українська народна словесність (В справі записів українського етнографічного матеріалу)” (Відень, 1916) пише, що збірка записів М. Дикарева втрачена: “Особливо цінні були в ній

описи різних звичаїв та обрядів. З великої збірки урятувалося лише кілька зжитків” (с. 36). З “Опису паперів, котрі zostались після М. Дикарева” (ІЛ. – Ф. 77, № 175) дізнаємося, що фольклорно-етнографічна та мовознавча спадщина вченого надзвичайно багата, – її, за висновком І. Франка, “одна людина не зможе науково використати й опублікувати”²⁰.

Частина наукових праць М. Дикарева опублікована НТШ у 6 т. “Збірника філологічної секції” (Л., 1903). Сюди ввійшли “Знадоби до української народної ботаніки”, “Дещо про вербу яко символ в українській пісні”, “Кого треба розуміти під Рахманами і ідентичними їм русалками”, “Великий бог Микола”, “Мітольгічні уривки”, “Пояснення до колядок”, “Уривки з греко-славянської мітольгії”. Одна рукописна збірка фольклорних матеріалів зберігається у Фонді І. Франка Інституту літератури (ф. 3, № 40580, 304 арк.). Тут вміщено 36 казок, записаних переважно Т. Тарасевським та ще кількома дописувачами, понад 10 легенд та переказів, опис дитячих ігор за порами року. Ще кілька збірок фольклорних записів А. Суботи та П. Тарасевського зберігаються в Національних архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ НАН України (ф. 28 3/155, 163, 249–261), проте уклали їх уже після смерті М. Дикарева, у 1900–1912 рр. Доля інших записів на сьогодні невідома.

Наукова спадщина М. Дикарева ще за його життя привернула увагу дослідників, зокрема рецензії на його праці публікували на сторінках видань “Русский филологический вестник” (1892. – Т. 27. – Вып. 14), “Archiv fur slavische philologie” (1892. – В. 14), “Этнографическое обозрение” (1892. – № 203), “Вестник Европы” (1892. – № 7), “Русская мысль” (1892. – № 6), “Anthropologie” (1896. – Т. 7. – С. 354–356), “Кубанские областные ведомости” (1897. – № 4), “ЗНТШ” (1895. – Т. 6. – С. 60, 61).

Некрологи на пошану М. Дикарева були опубліковані в “Кубанских областных ведомостях” (18 грудня 1899 р.), “ЗНТШ” (1900. – Т. 33. – С. 5, 6), “Киевской старине” (1899. – Кн. 12), “Воронежском телеграфе” (1899. – № 160). Детальний розгляд життя та діяльності дослідника подав О. Кониський у “Літературно-науковому віснику” (1900. – Кн. 10. – С. 10–29; Кн. 11. – С. 75–91).

Постаті М. Дикарева приділив увагу і М. Сумцов (“Діячі українського фольклору”. – Х., 1910. – С. 122), його ім’я згадано в “Українській загальній енциклопедії” (6. р. – Т. 1. – С. 1077), “Енциклопедії українознавства” (Л., 1993. – Т. 2. – С. 510), “Українській літературній енциклопедії” (К., 1990. – Т. 2. – С. 56), у “Матеріалах до біографій етнологів та народознавців України” (К.; Запоріжжя, 2001) та ін. Із дослідницьких праць про вченого відомі публікації “До історії української етнографії (Лист М. О. Дикарева до П. О. Куліша)” П. Рудіна (“Етнографічний вісник”. – 1926. – Кн. 2. – С. 136–139), “М. А. Дикарев как этнограф” Л. Перепелициної (“Советская этнография”. – 1957. – № 3. – С. 143–148), “По следам фольклориста прошлого века [К 120 летию со дня рождения М. Дикарева]” В. Широковой (“Подъем”. – 1975. – № 4. – С. 154, 155), “Історія однієї знахідки” В. Орла (“Вітчизна”. – 1974. – № 3. – С. 164–168), “Митрофан Дикарев (1854–1899)” О. Ємця (“Народознавство”. – 1998. – № 43–35). В останні роки опубліковане листування М. Дикарева з Б. Грінченком²¹ та Ф. Вовком²², яке допомагає розкрити народознавчі зацікавлення фольклориста.

Незважаючи на публікації, що стосуються постаті М. Дикарева, його фундаментальна наукова спадщина вивчена не достатньо і дане дослідження – це лише один із кроків до висвітлення творчого здобутку цієї героїчної постаті. Як писав І. Франко, “річ кожного наступника – віднайти в праці попередника зерна правди і розвивати їх далі”. “І ми надіємось, що робітники на ниві славянської мітології знайдуть і в отсих уривкових працях покійного Дикарева не одно таке золоте зерно, і задля тих зерен не подивують його помилкам, від яких не забезпечений ніякий учений”²³. Тож перевидати праці М. Дикарева, здійснити ґрунтовні дослідження цих золотих зерен подвижника-науковця – наше найперше завдання.

¹ Шаян В. Джерело споконвічної сили української культури // НТЕ. – 2001. – № 1–2. – С. 52.

² Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії // Етнографічний вісник. – 1925. – № 1. – С. 2.

³ Енциклопедія українознавства. Загальна частина: У 3 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 190.

⁴ Кониський О. До життєпису М. О. Дикарева // ЛНВ. – 1900. – Кн. X. – С. 14.

⁵ Франко І. Передмова // Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору й мітології. – Л., 1903. – С. 8.

⁶ Там само. – С. 11, 12.

⁷ Кониський О. До життєпису М. О. Дикарева. – С. 25.

⁸ Русский филологический вестник. – 1892. – Т. 22. – С. 314–322; Этнографическое обозрение. – 1892. – № 2–3. – С. 11–15; Вестник Европы. – 1892. – № 7; КС. – 1892. – № 12. – С. 494, 495; Живая старина. – 1892. – Вып. 2. – С. 125, 126.

⁹ Ляцкий Е. [Рецензия]: Дикарев М. А. Воронежский этнографический сборник, Воронеж, 1891 // Этнографическое обозрение. – 1892. – № 2–3. – С. 13.

¹⁰ Кониський О. До життєпису М. О. Дикарева. – С. 26.

¹¹ Там само. – Кн. XI. – С. 78.

¹² Дикарев М. Программа для этнографического исследования народной жизни в связи с голодом и холерою. – Катеринодар, 1894. – С. 2.

¹³ Там само. – С. 2, 3.

¹⁴ Кониський О. До життєпису М. О. Дикарева. – С. 27, 28.

¹⁵ Там само. – С. 28.

¹⁶ Старков В. А. Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева // Література та культура Полісся. – 2001. – Вип. 15. – С. 201.

¹⁷ Перепелицына Л. А. М. А. Дикарев как этнограф // Сов. этнография. – 1957. – № 3. – С. 145, 146; Старков В. “Золоті зерна наукового пізнання” (Епістолярна спадщина Митрофана Дикарева) // Пам’ять століть. – 2000. – № 1. – С. 17.

¹⁸ Заметки о похоронах М. А. Дикарева в “Кубанских областных ведомостях” от 18 декабря 1899 г.

¹⁹ Збірник філологічної секції НТШ. – 1903. – Т. 6. – С. 7.

²⁰ Франко І. Лист до І. О. Бодуена де Куртене // Франко І. Збір. тв.: У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. – С. 199.

²¹ “Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом...” / Вступ, публікація і коментарі Лідії Козар // Пам’ять століть. – 1999. – № 1. – С. 49–59; Старков В. А. Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева. – С. 199–269.

²² Старков В. “Золоті зерна наукового пізнання” (Епістолярна спадщина Митрофана Дикарева). – С. 14–53.

²³ Збірник філологічної секції НТШ. – С. 11.